

Qumru SƏHRİYAR

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

Türk xalqları folkloru şöbəsi

e-mail: nevayi-qumru@rambler.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6130-7063>

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2024.2.91>

**“QIRX BATIR” DASTAN SİLSİLƏSİNİN İKİ SÖYLƏYİCİSİ:
SIBIRA JIRAV VƏ MURİN JIRAV**

Xülasə

“Qırx batır” silsiləsinə daxil olan dastanlar XX əsrin müxtəlif jirav-söyləyicilərinin repertuarına daxil edilmişdir. Məlumdur ki, silsilənin əsas söyləyiciləri Sibira jirav və Murin jiravdır. Abil jirav, Nurim jirav, Nurtuqan jirav, Aysa jirav (Aysa Baytabin) və başqa jirav-söyləyicilər “Qırx batır” silsiləsinə daxil olan dastanları öz repertuarlarına daxil etsələr də, onların hamısını bir yerdə oxuyan jirav yoxdur.

Silsiləyə daxil olan çoxlu dastan söyləyiciləri olsa da, onların arasında yalnız Sibira jirav və Murin jirav diqqəti cəlb edir. Belə ki, silsiləyə daxil olan dastanların əsas personajları arasında adı çəkilən Sibira jirav buraya daxil edilən bütün dastanlarda müdrik qoca və uzaqgörən bir insan kimi göstərilir. O, həm də jiravların əcdadıdır. Murin jirav bu silsiləyə daxil olan dastanların əksəriyyətinin söyləyicisidir.

Açar sözlər: jirav, söyləyici, Qırx batır, Sibira jirav, Murin jirav

Gumru SHAHRIYAR

**TWO STORYTELLERS OF THE EPIC CYCLIZATION "FORTY
BATYRS": SYBYRA GIRAF AND MURIN GIRAF**

Summary

The epics included in the “Forty Heroes” (Qırkh Batyr) cyclization are recorded in the repertoire of various Zhirav-storytellers of the XXth century. It is known that the main storytellers (narrators) of the cyclization are Sybyra and Muryn Zhirav. Although Abil Zhirav, Nurim Zhirav, Nurtugan Zhirav, Aysa Zhirav (Aysa Baytabin) and other Zhirav-storytellers include in their repertoire the epics included in the cyclization “Forty Batyrs”, there is no Zhirav who sings them all together.

Although there are many saga-tellers included in the cyclization, only Sybyra and Muryn Zhirav attract attention among them. Thus, Sypyra the Zhirav, who is mentioned among the main characters of the epics included in the cyclization, is shown in all the epics included here as a wise old man and a far-sighted person. It is also the ancestor of Zhiraves. Muryn Zhirav is the narrator of most of the epics included in this cyclization.

Key words: Zhirav, storyteller, “Forty Heroes” (Qırkh Batyr), Sybyra Zhirav, Murin Zhirav.

Гүмрү ШАХРИЯР

ДВА СКАЗИТЕЛЯ ЭПИЧНОЙ ЦИКЛИЗАЦИИ «СОРОК БАТЫРОВ»: СЫБЫРА ЖИРАФ И МУРИН ЖИРАФ

Резюме

Эпосы, вошедшие в циклизация «Сорок героев», зафиксированы в репертуаре различных жираф-сказителей XX века. Известно, что главными рассказчиками (сказителями) циклизация являются Сыбыра и Мурын жираф. отя Абиль джирав, Нурым жирав, Нуртуган жирав, Айса жирав (Айса Байтабин) и другие жирав-сказители включают в свой репертуар эпосы, включенные в циклизация «Сорок батыров», нет жирава, который поет их все вместе.

Хотя сказителей саг, вошедших в циклизация, немало, внимание среди них привлекают лишь Сыбыра и Мурын жирав. Так, Сыпыра жираф, который упоминается в числе главных героев вошедших в циклизация эпосов, во всех вошедших сюда эпосах показан мудрым стариком и дальновидным человеком. Это также предок жирафов. Мурын жирав – сказитель большинства эпосов, вошедших в этот циклизация.

Ключевые слова: *жирав, сказитель, Сорок Батыр, Сыбыра жирав, Мурын жырав.*

“Qırx batır” silsiləsi Kırımdan Altay dağlarına qədər geniş ərazidə məskunlaşan xalqlar arasında XIV-XVII əsrlərdə yayılan tarixi-ədəbi salnamədir. Bu silsiləni, eyni zamanda orta əsrlərin tarix səhnəsini poetik dillə ifadə edən qəhrəmanlıq dastanlarının bir yerə toplandığı zəncirvari həlqədir desək, yanılmazdır. Bu, bir növ, şəcərəni xatırladır. Bu silsilə XIX əsrdən sonrakı dövrlərdə formalaşmışdır. Bu silsiləyə daxil olan əsərlərin hər biri Kırımda, Mənciqləşlə, Qazaxıstanda, ümumiyyətlə, Orta Asiyada uzun əsrlər əvvəl baş vermiş tarixi hadisələri tərənnüm edir.

Mənbələr silsilənin “əsas söyləyicilərinin Sıbıra (Edigei və Toxtamış zamanında yaşayan jırav), Abil, Nurım və Murın jırav” (19) “Atırav, qaraqalpaq, türkmən bölgəsində Murın jırav ilə eyni dövrdə yaşayan Musa, Sügir, Ömir, Aytkul, Ötkelbay ilə Düysenbay kimi jırçı”ların (1, s. 100; 8, s. 238) olduğunu göstərmələrinə baxmayaraq, biz Sıbıra jırav və Murın Sengirbekulinin üzərində dayanmağı məqsəduyğun hesab edirik. Çünki bu jırav-söyləyicilərin ifasında Qırx batır silsiləsini tam hesab etmək olar.

Sıbıra jırav

Əvvəla onu qeyd edək ki, “jırau türk xalqları arasında geniş yayılmış personajdır. O, adi söyləyici deyil, müdrik və ideoloq, müğənni-döyüşçü, insanları ali ideallara səsləyəndir. Söyləyicilər hər zaman xalqın arasından seçilir. Hər dövrün öz söyləyicisi var... Onlar obrazlı dillə, daha çox poetik və musiqili formada mistik, real hadisələri və xalqın tarixi təcrübəsini rəvayət edirdilər” (9, s. 189). Sıbıra jırav da xarakterinə görə, yuxarıda sadalananların prototipidir.

İdil tatarlarında dastan söyləyiciləri yırav-çiçenlərdən bəhs edən R.Sulti Sıbıra yıravın da adını çəkərək yazır ki, “Subra yırav (Sıbıra – Q.Ş.), Ciren Çiçen kimi bir çox yırav-çiçen türk boyları üçün ortaqdırlar və onların nə zaman, harada yaşadıkları məlum deyildir” (6, s. 91). Buna baxmayaraq, Sıbıra yıravın həyatı haqqında səhifə də olsa, məlumat mövcuddur.

Surqaltayuli Sıbıra jırav “Toxtamış xan zamanında yaşamışdır. Manqıstav ilə Yayık sahillərində, Saraycukda yaşamasına baxmayaraq, İdildən Dona qədər, Aralıq dənizi ilə Xəzər arasında Krım, Qafqaz bölgələrində yayılan qırpaqlar arasında adı əfsanəyə çevrilən jıravlardan biridir” (4, s. 18). Özündən sonra gələn jıravlar onu ustad hesab edirlər. Ümumiyyətlə, oğuz türkləri üçün Dədə Qorqud kimdirsə, qırpaq türkləri üçün də Sıbıra jırav odur. Dastanların əksəriyyətində Sıbıra jırav “yüz səksən yaşınacan / Azı dişləri tökülən” (7, s. 89) qoca kimi təsvir olunur. Və yaxud başqa bir mətndə “onun üç yüz altmış yaşı var, dişləri də laxlayır, zehni isə açıqdır. O, başına samur dərisindən papaq qoyur” (16, s. 61). Tatarlar arasından toplanan epik mətnlərdə onun 195 yaşının olduğu qeyd olunur. Krım-tatarlarda o, 390 yaşlı qocadır. “Bir çox hadisənin şahidi olan, çoxlu ölkələr gəzən Sıbıra jırau yaşına baxmayaraq, aydın zəkaya və yaxşı yaddaşa malikdir. Qədim dövrlərdə jırau gələcəkdən xəbər verən peyğəmbər-şairlər hesab olunurdu, buna görə də onlar xanların məsləhətçiləri və xalqın xanın yanındakı nümayəndələri idilər” (10, s. 191).

O, müxtəlif dastanlarda fərqli adlarla təsvir olunur: Sabıra, Sıpra, Subra, Sıbıra, Habrau. Dastanlarda “məşhur yırcı”, “hər şeyi gözünün önündə imiş kimi görən”, “xalqın mənfəətini güdən və onlara şeirlər tərənnüm edən yırav”, “bir çox nəslin təcrübəsini və biliklərini özündə toplayan 100 yaşlı ağsaqqal”, “kəskin dilli qoca” (1) və s. kimi təşbehlərlə çağırılır.

Sıbıra obrazı “Qırx batır” dastan silsiləsinin, demək olar ki, bütün variantlarında eyni missiyanı – müdriklik, uzaqgörənlik missiyasını yerinə yetirir. “Qırx batır” dastan silsiləsinin dördüncü həlqəsini təşkil edən və silsilənin əsas bağı hesab edilən “Edigey” dastanında Sıbıra jırav Toxtamış xana deyir ki, “o ağdərili oğlandan əl çək, onu izləmə! O, sənin yurduunu dağıdacaq, başını əzəcək, arvadına sahib olacaq, taxtında oturacaq” (15, s. 139). Toxtamış bu qoca ahılın sözlərinə məhəl qoymur. Sonda Sıbiranın dediyi kimi olur, Edigey taxta çıxır.

Başqa variantda Sıbiranın dilindən deyilir: “O, xan Edigeydir, başqa adı Şaabuddin şeyxdir! O, xalqın knyazıdır!... Nəslə onun Əbubəkr Sıddıqdır. Çaçlı Aziz, Batır-kaya, Bor-kaya, Kadir-kayadır. Qorxulu Kutlu-kayanın oğludur. Yasau biy adlanan Xoca Ahmedin duaları ilə doğulandır. Bax o budur!... Bunu bilirəm... və bildiyim üçün də qorxuram, qorxuram!...” (15, s. 139).

Mənbələrdə Sıbıra yırav haqqında müxtəlif fikirlər var. Bəziləri onu tarixi şəxsiyyət, digərləri isə ədəbi qəhrəman hesab edirlər. Məsələn, “başqırd folklorşünası N.Zaripov onu epik obraz hesab edir. Qazax yazıçısı M.Auezov onu əfsanəvi epik obraz adlandırır. Qaraqalpaq alimi K.Maksetov yazır ki, o, başqırdların, noqayların, tatarların və qazaxların söyləyicilik məktəbinin banisidir. Başqırd alimi Q.Xusainov isə qeyd edir ki, biz Habra jıraunu tarixi şəxsiyyət hesab edə bilərik”

(9, s. 194). Qazax alimi Ə.Əbdilmanatqızı: “Sıbıra jiraudan... qalan və Qazaxıstan poeziyasında saxlanılan jirau ənənəsi hələ də müasir qazax şairlərinin əsərlərində öz əksini tapdığını” (11, s. 277) yazır.

Murın jirav

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Murın Sengirbekuli silsiləyə daxil olan dastanların böyük əksəriyyətinin söyləyicisidir. Biz məhz onun ifasındakı “Qırx batır” dastan silsiləsini tam hesab edirik.

Murın Sengirbekuli 1859-cu ildə Qazaxıstanın Mangistau vilayətinin Mangistau bölgəsində anadan olmuşdur. Onun əsl adı Tlegendir. Atası və babası dəmirçilik və zərgərliklə məşğul olurdular. Murın özü də bu işə maraq göstərirdi. Hətta 30-cu illərdə onun şəxsi emalatxanası da var idi. O, 18 yaşında artıq akın kimi məşhur idi. Murın Sengirbekuli Nurım Şırşıqululu, Murat Monkeuli, Kaşaqaq Kurjimanulu, Aktan Kereyulu ilə birlikdə özbəklər və qaraqalpaqların yaşadıkları əraziləri gəzib noqay qəhrəmanlıq dastanlarını ifa edir, Buxara və Xivə əmirliklərinə səyahət edirdi.

1942-ci ildə – Böyük Vətən Müharibəsinin ağır illərində N.Sauranbayev, E.İsmayılov onu Almatıya dəvət edərək silsiləyə daxil olan 36 dastanı onun dilindən yazıya almaq istəyiblər. O zaman Murın jiravın 83 yaşı var idi. Lakin təəssüf ki, onun ifasında silsilənin ilkin və demək olar ki, tam variantı müəyyən səbəblərdən yazıya alınmamışdır. Sonradan onun ifasında silsiləyə daxil olan 29 dastan müxtəlif vaxtlarda yazıya alınmışdır.

Murın Sengirbekulinin “Qırx batır” adı altında söylədiyi dastanlar üç hissədən ibarətdir:

1. Añşıbay Batır Jène Onıñ Urpaqtarı (Añşıbay batır və onun nəslı);
2. Qaradön Batır Jène Onıñ Urpaqtarı (Karadön batır və onun nəslı);
3. Jeke Batırlar Jayındağı Jırlar (Müxtəlif batırlarla bağlı müstəqil jırlar).

A.Karatayev yanlış olaraq “silsiləyə daxil olan bütün dastanların Manqıstau elindən olan akın, jirav Murın Sengirbekuli tərəfindən yazıya alındığını” (18) söyləyir. Bu dastanlardan yalnız 29-u Murın Sengirbekuli tərəfindən müxtəlif vaxtlarda söylənilmişdir.

“Qırx batır” silsiləsini bir dəfə tam şəkildə söyləmək üçün “45 gün” (14; 17) lazımdır. Və nəzərə alsaq ki, bu dastanları söylədiyi zaman Murın jiravın 83 yaşı var idi, o zaman onun bəşəriyyətə bəxş etdiyi bu ecazkar ədəbiyyat nümunəsi əvəzsiz mənbədir.

“Añşıbay batır və onun nəslı” dastan silsiləsinin söyləyiciləri

“Añşıbay batır və onun nəslı” zəncirvari həlqəsi “Qırx batır” silsiləsi birincisidir. Bu şəcərəyə aşağıdakılar daxildir: 1. Añşıbay batır; 2. Oğlu Parpariya; 3. Onun oğlu Kuttıkiya; 4. Onun oğlu Edigei; 5. Onun oğlu Nuradin; 6. Onun oğlu Musaxan; 7. Onun oğlanları Orak və Mamay; 8. Orakın oğlanları Karasay ilə Kazı; 9. Janbırşı batır; 10. Tel Aqıs; 11. Er Kökşe; 12. Onun oğlu Er Kosay. Silsiləyə

daxil olan dastanlar isə bunlardır: 1. Anşıbay; 2. Parpariya; 3. Kuttığıya; 4. Edigey; 5. Nuradin; 6. Musaxan; 7. Orak və Mamay; 8. Karasay ilə Kazı; 9. İsmayıl; 10. Tel Aqıs.

Silsilənin ilk həlqəsini təşkil edən “Anşıbay” dastanı arxaik epik mətnlərə xas olan motivlərlə zəngindir. Məsələn, qəhrəmanın uzun müddət tək yaşaması, pəri qızları ilə evləndikdən sonra kalmıqları və indisləri özünə tabe edərək hökmranlığı altındakı torpaqları genişləndirməsi “tamamilə arxaik dastan xüsusiyyətinə malikdir və onun uşaqları və nəvələri ilə bağlı digər dastanlarda belə hadisələrlə qarşılaşılır” (1, s. 100).

Silsilənin ikinci həlqəsini “Parpariya” (4, s. 86-121) dastanı təşkil edir. Əslində Anşıbayın oğlu Baba Tuklas Şaştı Əzizdir, lakin onun haqqında qazax ədəbiyyatında çoxlu sayda müxtəlif əfsanə və rəvayətlərin olmasına baxmayaraq, heç bir dastan yoxdur. Ona görə də silsilə “Parpariya” dastanı ilə davam edir. Qeyd edək ki, Edigeyin şəcərəsi ilə bağlı göstərilən bəzi yazılarda Baba Tuklas Şaştı Əzizin gah Anşıbayla, gah da Parpariya (3, s. 24) ilə eyni adam olduğu göstərilir. Dastanın bəzi variantlarında o, Barkaya və ya Bierperie şəklində təqdim olunur. “Parpariya” dastanında göstərilir ki, Baba Tukti Şaştı Aziz oğlu Parpariyaya babası Anşıbay kimi kalmıqlara heç vaxt yenilməməyi və onlardan intiqam almağı nəsihət edir. Parpariya gedib babası Anşıbaydan xeyir-dua aldıqdan sonra kalmıqlar üzərinə yürüş edir, zalım Şamakanı və atası Şaştöbəni öldürüb noqay xalqını əsirlikdən azad edir. Bu dastanın içərisində Anşıbaydan da bəhs olunur. Burada Anşıbay özünün kalmıqlar üzərindəki qələbəsindən söz açır. Parpariyaya bu döyüşlərdə atı Kula Şubar (“kula” qarışıq rəngli, ala deməkdir) yardım edir.

Silsilənin üçüncü həlqəsini “Kuttığıya” (4, s. 122-133) dastanı təşkil edir. Dastan Kuttığıyanın kalmıqlarla savaşıdan bəhs edir. Burada Parpariyanın da adı çəkilir. Dastanda Kuttığıya kalmıqlarla dəfələrlə döyüşə girir və qalib gəlir. Hər dəfə döyüşə gedəndə arvadı onların övladının olmamasından, ərinin yoxluğunda tək-tənha qalmasından şikayət edir. Bu hadisələr öz davamını “Edigey” dastanında göstərir. Orada Kuttığıyanın oğlu olur.

Əslində “Anşıbay”, “Parpariya” və “Kuttığıya” dastanları passif fonda olan dastanlardır. Bu dastanlar yalnız Murın Sengirbekulinin ifasında yazıya alınmışdır və maraqlıdır ki, onların başqa variantlarına və söyləyicilərinə rast gəlinmir.

Silsilənin dördüncü həlqəsini “Edigey” (4, s. 134-183) dastanı təşkil edir. Kuttığıya artıq burada qarşımıza kasıb biri olaraq çıxır. O, Toxtamış xanın Kuvkanat adlı quşunu bəsləyir. Satemir adlı kalmık Kuttığıyanın atası Parpariya ilə dost idi. Kuttığıya Kuvkanat quşunun yumurtasından birini Satemirə verir. Toxtamış xan bundan xəbər tutanda Kuttığıyanın başını kəsir. Bu zaman onun arvadı hamilə olur. Uşaq dünyaya gələndən sonra qadın onu Jılkıbayə verir. Jılkıbay uşağa Edigey adını verərək öz oğlu ilə birlikdə böyüdür. Bundan xəbər tutan Toxtamış Jılkıbaydan Edigeyi onun hüzuruna gətirməsini əmr edir. Jılkıbay Edigeyin əvəzinə öz oğlunu gətirir. Toxtamış o saat qılınıcı çəkib onun başını kəsir. Dərdli ata oğlunun cansız cəsədini və kəsilmiş başını götürüb basdırır. İllər sonra o, arvadı ilə oturub

mal-mülkünün sahibsiz, özlərinin isə yalnız qaldığını deyəndə Edigey onları eşidir və Jilkıbaydan soruşur ki, axı mən varam, niyə elə deyirsiniz? Onda Jilkıbay Edigeyə Anşıbaydan, Parpariyadan və atası Kuttıkiyadan danışır. Edigey gedib əsl anasını da gətirib Jilkıbayın yanına qoyur və Toxtamışdan intiqam almaq üçün gedir. Toxtamış öldürür, Jilkıbayı onun böyük qızı ilə evləndirir və taxtında oturdur. Jilkıbayın səksən yaşı olanda bu qadından iki oğlu olur. Sultan və Mendi. Edigey isə dağlara çəkilib noqay xalqının azadlığı uğrunda kalmıqlarla mübarizə aparır. Edigeyə bu döyüşlərdə dostları Anqıs və Er Ahmet, atı Alaca yardım edir.

“Edigey” dastanını ayrı-ayrı vaxtlarda müxtəlif tədqiqatçılar fərqli söyləyicilərin repertuarından yazıya alınmışlar. Məsələn, M.İ.Umetbayev (1883), A.Əhməd-canov (1854), X.Q.Habitov (1923), Q.F.Vildanov (1927), A.Q.Bessonov, S.F.Mircanov, A.Divayev (1917), N.Hakimov (Niqmət Həkim, 1919), A.Samoyloviç (1938), K.Saptayev (1927), S.Seyfullin (1932), S.Mukanov (1939), N.İsanbet (1929), K.Aymbetov (1929 və 1934), Çoqan Vəlixanov atası Çingiz Vəlixanov (1841 və 1842), İ.Berezin (1862), V.Radlov (1866-1872), V.Bartold (1963), A.Sikalıyev (1958) və başqa alimlər (7, s.396-412) Dosmambet Azauli (Azovskiy), Kazı Tuqan Suyunişulı, Arslan Şaban oğlu, Cambul Cabayev, Nurpeyis Bayqanın, Qalqa Jaspabayev, Aji-Molla Nuqmanulı, Nurtuqan Kenjekululi, Hacı İshak Kumukov, Məhəmmədşah Buranqulov, Əbdülkərim Qəniyev, İslam Menlimirzayev, Kartbay Kılışulı, Kuray Lukmanov, Ajimussa Kivalov, Yanpoy Dorjiyev, Jumabay Bazarov, Yusup Cemakulov, Demey Jolımbetov kimi söyləyicilərdən “Edigey” dastanının müxtəlif variantlarını yazıya almışlar (7, s. 385-395).

Silsilənin beşinci həlqəsini “Nuradin” dastanı təşkil edir. Əvvəla onu qeyd edək ki, “Nuradin” “Edigey” kimi bir sıra türk xalqlarında müxtəlif variantları olan dastandır. Dastan silsiləsinə daxil olan “Nuradin” (4, s. 184-227) dastanında qəhrəman noqayların yaşadıkları əraziləri genişləndirmək məqsədi ilə kalmıqlarla, qızılbaşlarla və digər xalqlarla müharibə edir. Bu, tarixi kökləri olmayan epik yaddaşın folklordakı təzahürüdür.

“Nuradin” dastanının silsiləyə daxil olan iki fərqli süjet xəttinə malik variantları mövcuddur – N.Vasilyev (söyləyicisi məlum deyil) və Murın Sengirbekuli variantı (biz bu variantı silsiləyə daxil edirik). N.Vasilyev variantı 2000 misradan ibarətdir və geneoloji silsiləni də Murın Sengirbekuli variantında olduğu kimi davam etdirir. Dastanda kalmık xanı Tayın noqay xanı Şumana elçi göndərir, onu müharibə ilə hədələyərək qızını özünə arvad etmək istədiyini söyləyir. Noqay xanı on dörd yaşlı Nuradini hüzuruna çağıraraq ondan yardım istəyir. Nuradin təkbətək döyüşdə Tayına qalib gəlir və kalmıqları darmadağın edərək təntənə ilə vətəninə qaydır.

Murın Sengirbekuli variantında isə Nuradin ındis və kalmıqlarla döyüşmək üçün atasından icazə alır. Atası ona icazə verir, amma deyir ki, əgər çətinə düşsən, bizim atamız Baba Tuklas Şaşlı Əzizi çağır. Nuradin döyüşə gedir, uzun sürən müharibələrdən sonra ındis və kalmıqlara qalib gəlir. Kalmık xanı Tarkasın qızı Jemilhan qoşun toplayaraq Nuradinə qarşı çıxır və məğlub olur. O, qələbə ilə geri qayıdıb taxta çıxır. Bir müddətdən sonra qızılbaşlar yaşayan məkana getmək qərarına gəlir.

Elin ağsaqqalları noqay xalqının yaşamağa geniş ərazilərinin olduğunu, nəinki qızılbaşların, heç kalmıkların da bu ərazilərə gəlməyəcəklərini desələr də, Nuradin onları dinləmir, Qızılbaş hökmdarı Şappaz xanla döyüşə gedir. Bütün yol boyu atı Şubarla söhbət edən Nuradin yolda iyirmi nəfər qızılbaş qarovuluna rast gəlir. O, bir oxla beş nəfəri öldürür. Qüvvələri bərabər olmayan uzun-uzadı müharibədə Şappaz xana qalib gəlir və o qaçır. Nuradin bir qızılbaşdan onun yerini soruşur. O da qamışlığa qaçdığını deyir (“Edigey” dastanının noqay variantında da Toxtamış Edigeyin, qazax variantında isə Nuradinin əlindən qamışlığa qaçmışdı). Nuradin qamışlığı yandırır. Şappaz xan oradan çıxmaq məcburiyyətində qalır. Ona nə istəyirsə, verəcəyini vəd edir və evində üç gün qonaq edir. Beləcə, onlar dostlaşırlar. Nuradin geri qayıdanda onu ata-anası qarşılayır. Səfərə gedəndən sonra onun bir oğlu olduğunu və adını Musa qoyduqlarını deyirlər.

Dastanın bu şəkildə inkişafı qazax dastançılıq ənənəsi üçün tipik hadisədir və tarixi aspektdə tamamilə anaxronik xarakter daşıyır. Tarixdən məlumdur ki, Nuradin 1440-cı ildə vəfat edib. Kalmıklar Orta Asiyada XV əsrdən görünmələrinə baxmayaraq, XVII əsrdən etibarən noqaylarla ciddi şəkildə toqquşmalar yaşayıb. 1634-cü ildə noqaylar kalmıkların istilasına uğrayıblar. Qızılbaşlara gəldikdə isə onlar Orta Asiyaya XVI-XVII əsrlərdə – Şah İsmayılın dövründən etibarən onun varisləri də daxil olmaqla yürüş ediblər. “XVI əsrdən başlayaraq Orta Asiya xalqlarının epik hekayələrində kalmık və qızılbaşlar rus dastanlarında tatarlar kimi bu xalqların tipik düşməninə çevrilir. Daha sonralar epik ənənə məşhur tarixi qəhrəmanın adına öz düşmənlərinə qarşı döyüşlərdə şablon xarakter daşıyan igidlikləri şamil edir” (12, s. 397). Dastanın noqay variantında da qızılbaşlardan söz açılır. Burada Edigey Toxtamışın üzərinə hücum edir. Qoşunlarının məğlub olduğunu görəndə hökmdar qaçaraq canını qurtarır (5, s. 178).

Silsilənin altıncı həlqəsini “Musaxan” (4, 228-255) dastanı təşkil edir. Burada da fərqli süjet xəttinə malik iki variant mövcuddur – N.Vasilyev (söyləyici Kalijan Uteşev, Aktübün əyalətinin Kobdin rayonu) və Murın Sengirbekuli variantı.

V.Jirmunski N.Vasilyev variantını “məzmunca daha maraqlı, real, xırda məişət məsələləri ilə və tarixə əsaslanan ənənəvi elementlərlə zəngin” (12, s. 398) hesab edir. Dastanın N.Vasilyev variantında hadisələr qəhrəmanın qocalıq yaşlarında baş verir. Musaxanın artıq 80 yaşı var. Onun oğlanlarından Mamay xan idi, Orak isə batır. Musaxan İdil (Volqa) çayının sahillərində köçəri həyat sürürdü. Onun çoxlu mal-qarası, geniş sahəli torpaqları, 40000 nəfərlik qoşunu var idi. Onunla heç kəs vuruşmağa cürət etmirdi. O, bir zamanlar atası Nuradinə aid olan torpaqlara yürüş edərək indi o yerlərin viranə qaldığını görüb ağlayır. Musaxan burada namaz qılarkən kalmıklar ona hücum edərək boynuna zəncir salıb bağlayırlar və qamışlıqda ölümə tərk edirlər. O, burada dua edərək öz taleyinə ağlayır. Bu zaman onun səsinə eşidən türkmən əsilli Janqbırşı atı Tulparla birlikdə Musaxanı görüb azad etmək istəyir, lakin yaxınlıqda olan kalmık döyüşçüləri ona mane olurlar. Janqbırşı onları qovaraq Musaxanı azad edir. Bundan sonra onlar dost olurlar. Musaxanın azad olduğunu eşidən Şintemir noqayların hücum edəcəyini düşünüb 40000 nəfərlik

ordu ilə onların üzərinə yürüş edir. Janqbırşısı bu ordunun qabağına təkbaşına çıxır və sonradan Orak ilə Mamay da ona qoşulur. Onlar kalmıqların ordusunu darmadağın edərək Şintemiri əsir götürüb edam edirlər. Onun yeganə qızı Gülqeybatı isə Mamayla evləndirir. Bu döyüşdən sonra Janqbırşısı xəstələnərək ölür. Oğlu Tel Aqıs isə Musaxanın dəvətinə baxmayaraq, atasının yurdunu tərk etmir.

V.Jirmunski Murın Sengirbekuli variantında “şablon xarakterli və ənənəvi elementlərin az” (12, s. 397) olduğunu yazır. Burada Musaxan üç dəfə kalmıqlar üzərinə yürüş edir və hər dəfə də qələbə ilə qayıdır. Birinci döyüşdə o, on beş yaşında qırx nəfərlə kalmıq xanı Kozan xanın oğlu Kosım xanla vuruşur. Təkbətək döyüşdə Musaxan Kosım xana qalib gəlir, onun başını kəsir, ordusunu isə darmadağın edir. İkinci döyüşdə min nəfərlə Kosımın qardaşı Ospanın üzərinə yürüş edir və üç günlük ağır döyüşdən sonra Ospanın ordusuna qalib gəlir. Sonuncu döyüşündə Musaxanın Balkan torpaqlarına qədər gedib çıxmasından bəhs olunur. Beş yüz nəfərlik ordu ilə o, kalmıq xanı Asanazır xanı döyüşdə məğlub edir, başını kəsib ordusunu darmadağın edir. Bu döyüşlərdə onun yanında dostu Berdi, atı Bozat var idi. Musaxan altmış yaşına qədər döyüşlərdə iştirak edib.

Silsilənin yeddinci həlqəsini “Orak ilə Mamay” (4, 255-291) dastanı təşkil edir. “Orak, Mamay, İsmayıl və onların ataları Musaxanın ölümündən sonra Noqay Ordasındakı qanlı ailə münaqişəsi Noqay silsiləsində mərkəzi yerlərdən birini tutur” (12, s. 400). Silsiləyə daxil olan “Orak ilə Mamay” dastanının bir neçə variantı mövcuddur ki, onlardan ən çox aşağıdakı variantlar diqqət çəkir:

1. Nurtuqan variantı – bu variant həcmcə ən böyük mətnə sahibdir və çox geniş şəkildə ailədaxili münaqişələri özündə əks etdirir. Qazaxların dastan söyləyicisi Nurtuqan jırav 1928-ci ildə dünyasını dəyişdiyindən dastanın 10000 misralıq əlyazma variantı yarımçıq qalmışdır.

2. Jumaqazın variantı – (Jumaqazın Emireş) Orakın ölümü ilə bağlı tamamilə fərqli versiya irəli sürür: Orakın ölümündə qardaşı İsmayıl ilə birlikdə Mamayın arvadı qızılbaş xanının qızı Ak-bişekin də rolunun olduğunu deyir.

3. Nurpeyis Bayqanın variantı – bu variant 1945-ci ildə Alma-Atada qazax akını Nurpeyisin şeirlərindən ibarət kitabda (12, s. 405) çap olunmuşdur. Burada “Mamayın ölümünə anası Kara-ulökün ağısı” adlı epik mətni də “Orak ilə Mamay” dastanına aid edilir. Qazax və qırğızlarda məşhur insanlar və ya dastan qəhrəmanları haqqında deyilən ağılar çox vaxt elə məhz dastanın mətni ilə vəhdət təşkil edir. Məsələn, “Manas” dastanında Manasın arvadı Kanıkeyin ona ağı deməsi və s. “Mamayın ölümünə anası Kara-ulökün ağısı”nda Kara-ulök 90 yaşında sevimli oğlu Mamayı itirir. O, Mamaya hamilə olanda aslan əti yeməsindən, ona görə də Mamaya güllə batmamasından danışaraq deyir ki, Mamay özündən sonra qırx oğul qoyub getdi, amma nəvələrindən heç biri ana üçün sevimli oğlunu əvəz etmir.

Nurpeyis Bayqanın haqqında onu xüsusilə qeyd etmək istərdik ki, o, gözəl şeirlər yazan, şeir texnikasını dərinlən bilən bir şəxs idi. “Hadisələrin inkişafı, qəhrəmanların təsviri, ictimai həqiqətlər baxımından onun söylədiyi dastanları təhlil etdiyimiz zaman digər jırçıların dastanlarından fərqi o saat gözə çarpır. Nurpeyisin

söylədiyi qəhrəmanlıq dastanlarında təkcə müharibələr, yürüşlər tərənnüm edilmir, bunlarla birlikdə hadisələrin baş verdiyi tarixə, sinfi çevrəyə uyğun ictimai həyatın sirləri xüsusilə geniş şəkildə söylənir” (13, s. 243). O, dastanlara poetik ifadələr əlavə edərək məznununa xələl gətirməməklə ciddi dəyişikliklər edirdi.

4. Anonim söyləyicidən toplanan variant – bu dastan “Orak və Taqay batır” adlanır. Dastanda göstərilir ki, Orak Taqay batırla birlikdə kalmık xanı Kōbikti ilə döyüş gedir. Orak kalmıklara əsir düşür, Taqay isə Kōbiktini öldürərək geri qayıdanda döyüşdə aldığı ağır yaralardan yolda vəfat edir. O, öz taleyinə və əsirlikdə qalan Orakı ağlayaraq döyüş yoldaşlarına vəsiyyəət edir ki, cəsədini onun əsirlikdən qayıdacağı yolun üstünə qoysunlar. Orak geri qayıdanda onu dəfn etsin. Qeyd edək ki, bu dastanda adları çəkilən Taqayla Kōbikti “Qırx batır” silsiləsinə daxil olan “Kolbandı batır” dastanında da bir-birinə düşmən personajlar kimi qarşımıza çıxır.

5. Murın Sengirbekuli variantı – bu variant tamamilə müstəqil süjet xəttinə malikdir. Orak ilə Mamay uşaq yaşlarında yolun kənarında oynayırlar. Kozan adlı kalmık xanı “Anşıbayın soyundan mənə bir nəfər tutub gətirin” deyərək 300 nəfərlik bir dəstəni Musaxanın torpaqlarına göndərir. Dəstə yolun kənarında oynayan Orakla Mamayı tutub Kozan xana gətirir. O da hər ikisini zindana salır. Uzun müddət zindanda qalandan sonra bir gün Kozan xan saray müğənnisi Birin-Şairlə Mamay arasında mahnı yarışını keçirmək qərarına gəlir. Əgər Mamay qalib gəlsə, onu və qardaşını azad, yox əgər Birin-Şair qalib gəlsə, onları edam edəcəyini söyləyir. Bu yarışda Mamay qalib gəlir və Kozan xan onları azad edir. Onlar geri qayıdanda Musaxanın onları əsirlikdən xilas etmək üçün qırx noqay batırı göndərdiyini görürlər. Orak onlarla birlikdə geri qayıdıb intiqam almaq istəyir. Onlar geri qayıdırlar və şəhərin divarları arasında 18 gün davam edən qızğın döyüş başlayır. Təkbətək döyüşdə Orak Kozan xana qalib gəlir və onun başını kəsir. O zaman Orakın 8 yaşı var idi. Bundan sonra Orak 35 batırla kalmık hökmdarı Oquz xanın 70000-lik qoşunları üzərinə yürüş edir. Qardaşı Mamay ona yardım etməyi təklif etsə də, o, qəbul etmir, qoruyucu Edigeyi, müqəddəs Baba Tuklası yardıma çağırır. Bu zaman şərq tərəfdən buludların arasından bir əjdaha çıxıb bütün qoşunu darmadağın edir. Bunu görən Oquz xan huşunu itirir, Orak isə onun başını kəsir. Xalq öz qəhrəmanlarının geri dönməsini sevinclə qarşılayır.

Silsilənin səkkizinci həlqəsini “İsmayıl” (12, s. 400-402) dastanı təşkil edir. Dastan Musaxanın İsmayıl adlı oğlunun bütün qardaşlarını və onların oğlanlarını öldürərək taxta çıxmasından bəhs edir. Bu, silsilənin içərisində yeganə dastandır ki, oğul öz nəslinə xüsusi amansızlıqla, qəddarlıqla yanaşır. Dastanın sonunda göstərilir ki, İsmayıl Musaxanın ocağında sağ qalan yeganə kişi olaraq taxta sahib olur. Orakın arvadı bilir ki, onun əri də daxil olmaqla nəsiləki bütün kişiləri İsmayıl öldürüb, amma qorxusundan səsini çıxara bilmir və gecə ilə caninin əlindən yaxa qurtarmaq üçün Orakdan olan iki kiçik oğlunu – Karasay və Kazını da götürüb atasının yanına qaçır. İsmayılın hökmranlığı altında noqayların ağır günləri başlayır.

Silsilənin doqquzuncu həlqəsini “Karasay və Kazı” (4, s. 292-345) dastanı təşkil edir. Burada da dastanın bir neçə müxtəlif variantına rast gəlirik:

1. Aysa Baytabınoy (qazax akını) variantı – bu variantda Mamayın ölümündən sonra noqaylara Şıntemir xanın oğlu Edil xan (bəzən Adil xan da yazılır) hökmranlıq edir. Şıntemirin arvadı Aktolkın hamilə ikən yeddi başlı əjdahanın ürəyini yemək istəyir. Onu yeyən kimi ekiz uşaqlar dünyaya gətirir – Edil və Kanziya. Bir dəfə gənc Edil kalmıklara əsir düşür. İsmayıl xalqı kalmıklarla döyüşə girməməyə təhrik edir. Belə olan təqdirdə Karasay Kazı ilə birlikdə kalmıkların üzərinə gedir və qələbə ilə geri qayıdır.

2. Murat Munkiyev (qazax akını) – bu variantda İsmayıl noqay batırları ilə birlikdə kalmık xanına qarşı yürüş edir, lakin düşmənin sərt müqaviməti ilə qarşılaşan İsmayıl qaçmağa başlayır. Yalnız Karasay, Kazı və onlara yardım edən Er-Taqın batırın hücumundan sonra kalmıklar geri çəkilməyə məcbur olurlar.

3. Murın Sengirbekuli variantı – bu variant Orakın öldürülməsi ilə başlayır. Onun ölümündən sonra uşaqları Karasay, Kazı və qızı Kıybat, arvadı və anası Karaulöklə birlikdə ehtiyac içərisində yaşayırlar. Karasay yetimlikdən və kasıblıqdan şikayətlənərək intiqam almaq üçün kalmıklarla döyüşmək istəyir. Görür ki, atasının Kabankulak atı çox yaşlıdır və döyüş üçün yararsızdır. O zaman qoca batır Er-Gökçenin Tərlan atını götürür və özünü qırx noqay batırı ilə kalmıklar üzərinə yürüşə çıxan Edil xana yetirir. Bu döyüşdə Edil xan əsir düşür, Karasay onu azad edə bilmir. Edilin bacısı Kanziya Musanın yurduna gələrək ac-yalavac, çılpaq qalmış Kazını tapıb ondan yardım istəyir. Kanziya onu geyindirib, yedirib qardaşı Karasay və qırx batıra yardıma göndərir. Kondiker xanın şəhərinin yaxınlığında iri qara daşın altında Kazı atası Orakdan bir məktub tapır. Orak orada yazır ki, o, yeddi dəfə Kondikerin şəhərini ələ keçirmək istəyib və hər dəfəsində də məğlub olub. Şəhərə yalnız mağaradakı yeraltı keçidlə daxil olmaq olar. Kazı qırx batırla şəhərə daxil olur, kalmıkları darmadağın edir, Edil xanı azad edir. Bir müddətdən sonra kalmıklar yenidən noqaylara hücum edir. Nənələri Kazının döyüşə getməsinə məsləhət bilir. Deyir, əgər Kazı məğlubıyyətə uğrasa, böyük qardaşı ona yardıma gedər. Döyüş başlayır və kalmıklar çoxlu itki verirlər. Kalmık xanı Batır xan biləndə ki, bu balaca qardaşdır və hələ bunun böyük qardaşı da var, o, öz qoşunu ilə birlikdə təslim olur. Kazı vətəninə qələbə ilə qayıdır.

“Tel Aqıs” (12, s. 409-410) dastanı silsilənin onuncu həlqəsini təşkil edir. Tel Aqıs personajına ilk dəfə “Musaxan” dastanında rast gəlirik. Xüsusi qəhrəmanlığı və yurd sevgisi ilə xarakterizə edilən bu personaj “İsmayıl” dastanında ailə münəqişəsinin mərkəzi fiqurlarından biri rolunda çıxış edir. “Tel Aqıs” dastanı silsiləyə daxil olan dastanlar sırasında mövzusunun müstəqilliyi ilə özündən əvvəlkilərdən ciddi şəkildə fərqlənir. Dastan döyüş səhnələri ilə zəngin olsa da, süjet xətti əsasən məhəbbət üzərində qurulmuşdur. Dastanın iki variantı mövcuddur:

1. Aysa Baytabınoy variantı – burada Janqırşının oğlu Tel Aqıs Musaxanın qızı Kıybatı sevir. Musaxan bu izdivaca razı olsa da, oğlanları razılaşmır və aralarında münəqişə yaranır. Bu münəqişənin isə əsas səbəbkarı İsmayıldır. O, Tel Aqısla Karasayın və Kazının arasını vurmağa müvəffəq olur. Onun təhriki ilə krımlılar Tel Aqısın auluna hücum edib onun mal-qarasını yağmalayırlar. Sonda müdrik Sap-

ra jırau (“Edigey” dastanında da adı çəkilən Toxtamış xanın saray müğənnisi və müdrik şəxs – Sıbıra yıray) Janqbırşının ailəsini Musaxanın ailəsi ilə barışdırır, Kıybatı da Tel Aqısa ərə verir.

2. Murın Sengirbekuli variantı – bu variantda kalmık xanı Beqen xanın üzərinə yürüşə gedəndə Tel Aqısın 17, atası Janqbırşının isə 70 yaşı var idi. Əvvəlcə atası özünün yeganə oğlunu bu yürüşə buraxmaq istəmir, lakin sonradan aralarında İsmayıl da olmaqla Musaxanın 30 oğlunun müşayiəti ilə yola salır. Tel Aqıs Beqen xana qalib gələrək onun başını kəsir. Bu hadisədən bir qədər sonra Janbırşı oğlunu Mamaya tapşıraraq dünyasını dəyişir. Tel Aqıs Mamayın bacısı Ak-Bilek-Sulu ilə evlənmək istəyir, lakin Musaxanın Mamaydan başqa digər oğlanları bu izdivaca razılıq vermir, xüsusilə Kalu və Sarı (“Orak və Mamay” dastanında Kalu Orakın qatilidir) ilə aralarında münaqişə başlayır. Vəziyyətin belə olduğunu görəndə Mamay Tel Aqısa Ak-Bilek-Sulunu da götürüb Krım noqaylarının yanına qaçmağı məsləhət görür. Tel Aqıs Mamayı dinləyib Krım noqaylarının yanına qaçıb Asan-Kayqadan yardım istəyir. Asan-Kayqa da aralarında Sapra jıraunun da olduğu Krımın qırx batırı ilə birlikdə Tel Aqısı və Ak-Bilek-Sulunu müdafiə edərək Musaxanın oğlanlarının üzərinə qoşun yeridir. Bu zaman Sapra jırau məsələni sülh yolu ilə həll etməyi təklif edir. Hər iki tərəf təkliflə razılaşıb, hamı Tel Aqısın auluna gedir. Beləliklə, Sapra jırau Janqbırşı ilə Musaxanın ailəsini barışdırır, Kıybat ilə Tel Aqısı evləndirir.

Müraciət etdiyimiz mənbələr (4) və variantlar fərqli olsa da, qeyd etdiyimiz kimi, biz Murın Sengirbekuli variantını əsas silsiləvi zəncir hesab edirik. Haqqında danışdığımız bütün variantlarda dastanın silsiləviliyi Murın Sengirbekulidə olduğu kimi tam və zəncirvari deyil.

ƏDƏBİYYAT

1. Arıkan M. Kazak Sözlü Geleneğinde Arkaik Destanların Tipolojik Özellikleri / Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. – İzmir, 2003
2. Arslan M. Başkurt Türklerinin Tarihî Destanı İdigey ile Moradım (İzükey Minen Moradım). İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2018
3. Dèvid S.K. Baba Tükli ès a Hattyúlány. Legitimizációs elemek az Edige című hőseposzban, Keletkutatás. A Kőrösi Csoma Társaság folyóirat, Szerkeszti Dávid Géza és Fodor Pál Birtalan Ágnes, Iványi Tamás és Sudár Balázs közreműködésével, 2009, s. 24
4. Kazak Destanları – IV. Kırım`ın Kırk Batırı. / çev. F.Türkmen, M.Ekici. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – 2007. – 1048 s.
5. Qəhrəmanlıq salnaməsi – “Edigey” dastanı (noqay variantı) – II. Bakı, “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplusu, 2017, №2, s. 178
6. Sulteev R. İdil Tatarlarında Destan Geleneği ve Yazılı Destanlar. Millî Folklor, 2014, sayı 101, s. 91

7. Şəhriyar Q. Edigey haqqında Qızıl Orda dastanı (giriş, mətnlərin tərcüməsi və təsviri, şərh). Bakı, Elm və təhsil nəşriyyatı, 2022. – 472 s.

8. Абдулғазиева Б. «Қырымның қырық батыры» жырының әдеби маңызы мен зерттелу тарихнамасы // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы, – 2011. №2 (132). – б. 237-239.

9. Валиуллина Ф. Образ жырау в эпических произведениях // Вестник Челябинского Государственного Педагогического Университета, – 2014. №4. – с. 188-195.

10. Валиуллина Ф. Образ жырау в эпических произведениях. Вестник Челябинского Государственного Педагогического Университета, №4, 2014, s. 189

11. Әбділманатқызы Ә. Ноғайлы дәуір әдебиеті – қазақ халқының мұрасы // Ноғайцы: XXI век. История. Язык. Культура. От истоков – к грядущему. Материалы Первой Международной научно-практической конференции. – Черкесск: – 14-16 мая. – 2014. – 275-278 б.

12. Жирмунский В. Тюркский героический эпос. – Ленинград: Издательство «Наука» Ленинградское отделение, – 1974. – 728 с.

13. Исмаилов Е. Акындар. Жамбыд және халық, акындар, арының творчествосы туралы монография. Алматы, Казак Мемлекеттик Коркем Адевийет Нешрийаты, 1956, s. 243

14. Казахстан, национальная энциклопедия. 4том, Главная редакция «Қазақ энциклопедиясы», Алматы, 2006

15. Мурза Эдыге / Семенов Н. // Эдиге. Ногайская эпическая поэма. Москва, Наука, 2016, 512 с. + 16 с., s.139

16. Эдиге. Ногайская эпическая поэма / под ред. Н.Х.Суюновой. Карачаево-Черкесский институт гуманитарных исследований при Правительстве КЧР. – Москва: Наука, – 2016. – 512 с.

17. Мұрын Жырау Сенгірбекұлы https://www.inform.kz/kz/muryn-zhyrau-sengirbekuly_a2209105. 02 Қараша 2009

18. Каратаев А. Қырымның қырық батыры. https://vk.com/wall-38304529_307924

19. Қырымның қырық батыры. 16.11.2016. <https://e-history.kz/ru/kazakhstanika/show/10461>

20. Тахир Ахмеджанов. Сорок батыров Крыма родом из Дешт-и-Кипчака. <http://milli-firka.org/сорок-батыров-крыма-родом-из-дешт-и-кип/>

Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant: 14.10.2024

Son variant: 24.10.2024